

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ
Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Ο Καζαντζάκης ενόψει του 21^{ου} αιώνα

Τί σημαίνει το έργο του Νίκου Καζαντζάκη σήμερα; Πώς διαβάζεται σε μια εποχή που το πεδίο της ανάγνωσης έχει μεταβληθεί ριζικά και το πεδίο της γραφής έχει υποστεί τη δραστική επίδραση της παγκοσμιοποιημένης επικοινωνίας και των νέων τεχνολογιών; Πώς επιβιώνει σε κείμενα νεοτέρων ως ύφος, ως κοσμοθεωρία και ως συγγραφική σύλληψη; Εξακολουθεί να έχει τη διεθνή και την εγχώρια επίδραση που είχε μεταπολεμικά ή έχει υποστεί συνολική καθίζηση που το εξωθεί στο περιθώριο της λογοτεχνικής παράδοσης; Η μεγάλη αποδοχή του από το ευρύ κοινό είχε το αντίστοιχο της στη λογοτεχνική κριτική και στη θεωρία της λογοτεχνίας;

Τα ερωτήματα αυτά εμπλέκουν την ίδια την έννοια της «λογοτεχνίας», όπως αυτή έχει διαμορφωθεί σήμερα, καθώς και τον ριζικό ανασχηματισμό της ιστορικής συνείδησης στο πλαίσιο του ψηφιακού πολιτισμού. Το έργο του Καζαντζάκη, ως έργο του λογοτεχνικού «κανόνα», τοποθετείται αναγκαστικά πλέον στα συμφραζόμενα της ανατροπής της ανθρωπιστικής παράδοσης, η οποία στηριζόταν στην κυριαρχία του αλφαριθμητισμού, και πρέπει να εξεταστεί υπό το φως της μετάλλαξης της ίδιας της αναγνωστικής υποκειμενικότητας.

Από τη διάρκεια της απήχησης του Καζαντζάκη, εντός και εκτός Ελλάδος, και την τεράστια βιβλιογραφία που έχει σωρευτεί γύρω από το έργο του, καθώς και τη φιλολογική διαχείριση της βιβλιογραφίας, είναι φανερό ότι δεν έχουμε να κάνουμε με έναν ακόμη συγγραφέα που κέρδισε επάξια μια θέση στον κανόνα της ελληνικής λογοτεχνίας αλλά για εξαιρετική περίπτωση, τόσο στο πεδίο της ευρύτερης αποδοχής όσο και στο πεδίο της θεσμικής λογοτεχνικής πρόσληψης. Στην ουσία πρόκειται για πολιτισμικό «φαινόμενο» που άγγιξε πολλές πλευρές του ελληνικού βίου με δυσανάλογο όμως τρόπο.

Ως φαινόμενο άσκησε τεράστια επίδραση, γιατί δεν περιορίστηκε στη λογοτεχνία (μυθιστόρημα, θέατρο, ποίηση, ταξιδιωτική αφήγηση, μεταφράσεις) αλλά ενσωμάτωσε πολιτικές θέσεις, φιλοσοφικές αντιλήψεις και ιδιοσυγκρασιακές απόψεις σε μια αντιφατική, αλλά εξόχως ελκυστική για το ευρύ κοινό, και ιδιαίτερα για τους νέους, «βιοθεωρία». Το «φαινόμενο Καζαντζάκης» δεν μπορεί επομένως να αντιμετωπιστεί με τις συμβατικές φιλολογικές μεθόδους ούτε με τις καθιερωμένες κριτικές προσεγγίσεις. Επειδή ακριβώς συντίθεται από ανομοιογενή στοιχεία απαιτεί να το αντιμετωπίσουμε όχι απλώς ως λογοτεχνική παρέκκλιση αλλά ως δυναμική και ιδιόμορφη πολιτισμική πραγματικότητα που υπερβαίνει τους περιορισμούς του λογοτεχνικού πεδίου.

Το ερώτημα που τίθεται σήμερα είναι ακριβώς τί συμβαίνει με αυτό το φαινόμενο, ποιά είναι η τύχη του στην περίπτωση του καιρού και πώς αντιμετωπίζεται το καζαντζακικό έργο σε ένα δραστικά διαφορετικό περιβάλλον από εκείνο που το καθιέρωσε. Η αναζήτηση δεν έχει εμπειρικό χαρακτήρα αλλά θεωρητικό. Επιζητεί να περιγράψει τις υποθετικές επιπτώσεις από την αλλαγή παραδείγματος στις έννοιες «συγγραφέας», «αναγνώστης» και «κείμενο» και κυρίως τις επιπτώσεις από τη διείσδυση των νέων τεχνολογιών στη ζωή των ανθρώπων, διείσδυση η οποία αναπόφευκτα επιδρά και στη σχέση τους με τη λογοτεχνία. Στα περιορισμένα βέβαια χρονικά όρια της παρούσης στιγμής η αναζήτηση δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από μίαν εντελώς πρωτογενή υπόθεση εργασίας.

«Ο Καζαντζάκης ενόψει του 21^{ου} αι.» είναι μια φράση που θέλει να υποδείξει ότι το μέλλον ενός έργου, επομένως και η διασπορά τού νοήματός του, δεν είναι ανεξάρτητο από τις μεταβολές στα μέσα επικοινωνίας, τα οποία δεν είναι απλώς οχήματα μηνυμάτων αλλά παρεμβαίνουν διαμορφωτικά στη συγκρότηση του λόγου κάθε εποχής. Ορισμένοι θεωρητικοί της λογοτεχνίας ισχυρίζονται ότι η παγκοσμιοποίηση, το κυρίαρχο αυτό δόγμα μιας υπερπραγματικότητας που απειλεί με δραστικές ανατροπές τον ιστορικό κόσμο του κράτους-έθνους, της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και της φυλετικής διαφοράς, θα υπονομεύσει βαθύτατα και την παράδοση των εθνικών λογοτεχνιών.

Αυτό θέτει εν αμφιβόλω την ίδια την υπόσταση της λογοτεχνίας, όπως τη γνωρίζαμε τους τελευταίους δύο αιώνες. Ακόμη περισσότερο: απειλεί το μέλλον κάθε εθνικής λογοτεχνίας. Για την ελληνική λογοτεχνία δεν μπορεί φυσικά να υπάρξει διαφυγή, ούτε να τεκμηριωθεί εξαίρεση στις καθολικές διατυπώσεις για μια επερχόμενη κοινωνία στην οποία σύμβολα, πρότυπα, συνήθειες και συμπεριφορές προέρχονται από τη σφαίρα της παγκοσμιοποιημένης επικοινωνίας ή επηρεάζονται βαριά από αυτήν.

Ωστόσο, στο μακρινό, αλλά και εν μέρει στο κοντινό, παρελθόν η ελληνική λογοτεχνία διατηρούσε ακμαία την πολιτισμική ιδιαιτερότητά της, γεγονός που συνδεόταν με την περιορισμένη ισχύ της ελληνικής γλώσσας και με την ιστορική θέση της ελληνικής κοινωνίας στο περιθώριο του δυτικού κόσμου. Υπήρξαν βέβαια σημαίνουσες εξαιρέσεις που ξεπέρασαν αυτήν την τοπικότητα και συναντήθηκαν με το ξένο κοινό. Ο Καζαντζάκης είναι μία από αυτές τις περιπτώσεις. Η άλλη είναι ο Καβάφης.

Είναι απαραίτητο στο σημείο αυτό να υπενθυμίσω ορισμένα γνωρίσματα του καζαντζακικού έργου, που έχουν εμπεδωθεί στο πέρασμα του χρόνου και, κατά κάποιο τρόπο, αποτελούν την προίκα, με την οποία εισέρχεται στον νέο αιώνα:

Α. Το έργο του Καζαντζάκη έχει δύο ενδιαφέρουσες πλευρές: τοπικό χαρακτήρα και οικουμενικότητα ιδεών. Μέσα από το συγκεκριμένο, το περιθωριακό, το ιδιαίτερο, προβάλλεται το αφηρημένο, το παγκόσμιο, το ανθρωπινό. Άλλα θετικά στοιχεία του έργου του έχουν επίσης επισημανθεί: αφηγηματική δεξιοτεχνία, ένα ιδιόρρυθμο προσωπικό σύστημα αξιών και ιδεών που μετασχηματίζεται πειστικά στον μύθο κάθε έργου, ισορροπημένη πλοκή.

Β. Ο Καζαντζάκης, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, ότι υπήρξε, κυρίως με τα μυθιστορήματά του, ο πιο δημοφιλής Έλληνας συγγραφέας. Τόσο στο εσωτερικό όσο και το εξωτερικό. Η πλοκή της αφήγησής του, η συμβολική δύναμη των ηρώων του, η αμεσότητα του ύφους του και η εικόνα μιας Ελλάδας που υπερβαίνει τη διάκριση Ανατολής-Δύσης και προτείνεται σαν τρίτη, ιδιαίτερη εκδοχή ανθρωπογεωγραφίας, συνέβαλαν δραστικά στην καθιέρωσή του. Για τους περισσότερους Έλληνες αναγνώστες υπήρξε η φωνή της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της ασυμβίβαστης ατομικότητας, της αντίστασης, ένα είδος λαϊκού συγγραφέα που εκπροσωπεί τους αδικημένους και καταπιεσμένους. Για τους ξένους μάλλον αντιπροσώπευε μια μορφή πρώιμου «μαγικού ρεαλισμού», πολύ πριν λανσάρουν το είδος οι λατινοαμερικάνοι συγγραφείς στη δεκαετία του '70, καθώς και έναν ευκολοδιάβαστο συγγραφέα μιας παράξενης, εξωτικής, μικρής χώρας.

Γ. Παρά την τεράστια απήχησή του στο αναγνωστικό κοινό ο Καζαντζάκης δεν έτυχε πάντοτε ευνοϊκής ή έστω επαρκούς μεταχείρισης από τους κριτικούς και τους ιστορικούς της λογοτεχνίας. Αντίθετα από την αντιμετώπιση του Παπαδιαμάντη ή του Βιζυηνού, οι οποίοι θεωρήθηκαν υψηλά δείγματα λογοτεχνικής γραφής, ο Καζαντζάκης αντιμετωπίστηκε, τις τελευταίες δεκαετίες, μάλλον συγκαταβατικά σαν ένας καλός παραμυθάς που απευθύνεται στο ευρύ κοινό αλλά δεν συμμετέχει με δραστι-

κό τρόπο στην αλλαγή «παραδείγματος» που επιτελέστηκε στο πεδίο της λογοτεχνικής γραφής του 20^{ου} αιώνα. Ο λόγος του θεωρείται από πολλούς σαν έκφραση μιας καθυστερημένης, και εν μέρει αφελούς, ηθογραφικής λογοτεχνίας. Το χάσμα ανάμεσα στην εκτίμηση του κοινού και στην αποτίμηση των ειδικών έχει από μόνο του εξαιρετικό ενδιαφέρον, κυρίως γιατί επαναθέτει το ζήτημα της διάκρισης ανάμεσα σε υψηλή και λαϊκή λογοτεχνία.

Δ. Ο Καζαντζάκης παρέμεινε μια εξαίρεση. Δεν δημιούργησε σχολή και δεν επηρέασε σημαντικά τους μεταγενέστερους. Με αυτόν φαίνεται να κλείνει μια εποχή και όχι να ξεκινά μια καινούργια. Το ίδιο ισχύει και με τις πολιτικοφιλοσοφικές απόψεις του. Μοιάζει περισσότερο με συγγραφέα του 19^{ου} αιώνα παρά του 20^{ου}. Η θεματολογία του, η χρήση της γλώσσας, το ύφος, οι ιδέες, η υπερβολή του λόγου δεν συμβαδίζουν με τις ριζικές ανατροπές στον χώρο της λογοτεχνίας που επέφερε το κίνημα του μοντερνισμού. Ο Καζαντζάκης αδιαφορεί πλήρως για όλα αυτά: ανήκει εν πολλοίς στην κατηγορία της «ηρωϊκής» διανοήσης και του ηθογραφικού ρεαλισμού.

Ε. Ορισμένοι πιστεύουν ότι η προσφυγή στην «υπερβολή» ζημίωσε μακροπρόθεσμα το έργο του, μολονότι το έκανε πρόσκαιρα ελκυστικό στο (νεανικό κυρίως) κοινό. Η υπερβολή διαπερνά όλα τα επίπεδα της αφήγησης: τη γλώσσα, το ύφος, την πλοκή, τις ιδέες, τα αισθήματα, τον χαρακτήρα των ηρώων, το μέγεθος των πράξεων. Ένας κριτικός, αν δεν γελιέμαι ο Πάρις Τακόπουλος, επεσήμανε εύστοχα το εξής: αν θέλουμε να κατανοήσουμε αυτή την υπερβολή πρέπει να θυμηθούμε την ιστορία που αφηγείται ο ίδιος ο Καζαντζάκης στο βιβλίο του *Αναφορά στον Γκρέκο* και στην οποία θυμάται ότι μικρός για να φάει κεράσια τα έβαζε πρώτα σε έναν κουβά με νερό για να φαίνονται μεγαλύτερα. Κάπως έτσι, λέει ο κριτικός, έκανε και με τις ιδέες: τις βούταγε στο νερό της υπερβολής και της μεγαλοστομίας για να φαίνονται μεγαλύτερες, χωρίς να είναι.

Ίσως όμως έχει δίκιο ο Παντελής Πρεβελάκης ο οποίος σημειώνει τα εξής: «Όταν ο Καζαντζάκης παίρνει το υλικό του από τη σύγχρονη Ελληνική ζωή (*Ζορμπάς*, *Ο Χριστός Ξανασταυρώνεται* κλπ), ο Έλληνας αναγνώστης λέει: “Αν αυτά τα γεγονότα και τα πρόσωπα είναι αληθινά, σίγουρα τέτοια πρέπει να είναι η ζωή τους, οι σκέψεις τους, η εξέλιξή τους, κι αυτά τα συμπεράσματα κ’ ερμηνείες. Μα είναι αληθινά;...” Όμως ο ξένος αναγνώστης, που δεν ξέρει την ελληνική πραγματικότητα, δέχεται ανεξέλεγκτα ό,τι του παρέχει τόσο πλούσια και παραστατικά ο Καζαντζάκης, και θαυμάζει το σφρίγος της ζωής, τη δύναμη των αντιμαχόμενων ιδεών, και τη λαμπρότητα του λόγου του συγγραφέα. Γι’ αυτό κερδίζουν μεταφρασμένα τα μυθιστορήματα αυτά [που] φέρνουν στο είδος ουσία, πλούτο ιδεών, σύνθεση γερά αρχιτεκτονημένη και λόγο ισχυρό, στοιχεία που

λείπουν από τις σύγχρονες ξένες εκδηλώσεις του. Όπως εμείς δεχόμαστε κ' εχτιμούμε ιδιαίτερα τα ταξιδιωτικά βιβλία του, έτσι κ' οι ξένοι δέχονται κ' εχτιμούν ιδιαίτερα τα μυθιστορήματα που έχουν ελληνικά θέματα» (*Νέα Εστία*, Χριστ. 1977).

ΣΤ. Αναμφίβολα το μυθιστόρημα *Αλέξης Ζορμπάς* είναι αυτό που καθιέρωσε τον Καζαντζάκη παγκοσμίως. Στην επίδρασή του συνετέλεσαν πολλοί παράγοντες, ανάμεσα στους οποίους οι κυριότεροι φαίνονται να είναι οι εξής: 1) Ο ήρωας παρέχει ένα πρότυπο που είναι ταυτόχρονα ανοίκειο και γοητευτικό, διαθέτει επίσης όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που τον καθιστούν «παιδαγωγικά» ανατρεπτικό για τον καταπιεσμένο αστό της δυτικής κοινωνίας· β) Η εικόνα της ελληνικής κοινωνίας ανταποκρίνεται στην προσδοκία του «πολιτισμένου» δυτικού αναγνώστη για το πρωτόγονο και αδιάφθορο ακόμη πρόσωπο της μεσογειακής Ανατολής, τα συστατικά στοιχεία της αφήγησης είναι ισορροπημένα και συγκλίνουν στην προβολή μιας κατανοητής βιοθεωρίας που απευθύνεται στη νοσταλγία του αναγνώστη για μια ζωή πιο κοντά στις ανθρώπινες ανάγκες· γ) Η απήχηση της μεταφοράς του κειμένου στον κινηματογράφο που προκάλεσε διεθνώς ένας είδος ζορμπαδομανίας.

Μετά από αυτό, και σε συνδυασμό με την ανάγκη των Ευρωπαίων να αναζητήσουν στην Ελλάδα τη «χαμένη αθωότητα» της ζωής τους, ο Ζορμπάς έγινε σύμβολο του πρωτογενούς Έλληνα. Από τη στιγμή που η ιστορία αυτή έπεσε στα χέρια της τουριστικής βιομηχανίας εξέπεσε σε χοντροκομμένο στερεότυπο που εξυπνέτησε τη γραφικότητα των διακοπών. Η εικόνα του Ζορμπά δεν ανέκαμψε ποτέ μετά από αυτή την κατάχρηση.

Σήμερα το φαινόμενο Καζαντζάκη έχει χάσει τη λάμψη του και τη σημαντική απήχηση του. Εξακολουθεί ωστόσο να είναι το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της ελληνικής λογοτεχνίας στο εξωτερικό. Είναι εντυπωσιακό: οι ξένοι αναγνώστες τού 2005 μπορεί να θεωρούν ότι η Ελλάδα του Ζορμπά εξακολουθεί να υπάρχει.

Ζ. Ο Καζαντζάκης έχει δύο πλευρές: η μία αντιπροσωπείται από απαιτητικά έργα, μεγαλόπνοα, κυρίως ποιητικά και θεατρικά, η άλλη από μυθιστορήματα που απευθύνονται στον μέσο αναγνώστη. Οι δύο πλευρές δεν είναι ασύνδετες, το μυθιστορηματικό είδος ωστόσο υπηρέτησε ως μορφή πολύ καλύτερα τη μετουσίωση της κοσμοθεωρίας του σε λογοτεχνία. Τα υπόλοιπα, όσο και αν εντυπωσιάζουν, υστερούν στο τελικό αποτέλεσμα, στην ικανότητα δηλαδή να δράσουν κρίσιμα στο πεδίο της πρόσληψης. Είναι πολύ πιθανό ότι η διεθνής φήμη και απήχηση του Καζαντζάκη δεν θα είχαν επιτευχθεί χωρίς την απόφασή του, σε σχετικά μεγάλη ηλικία, να ασχοληθεί με τη συγγραφή μυθιστορημάτων. Μέσω αυτών προβλήθηκε βέβαια και το υπόλοιπο έργο του χωρίς όμως ποτέ να έχει την ίδια τύχη

στις προτιμήσεις του μεγάλου αναγνωστικού κοινού. Αν δεν είχε προσφύγει στο μυθιστόρημα, θα είχε ουσιαστικά παραμείνει στη δικαιοδοσία της ελληνικής γραμματείας σαν ένας δευτεροκλασάτος Σικελιανός.

Η. Η πρόταση του Καζαντζάκη περί «εθνικής ταυτότητας», καθώς και η αντίληψή του για τη διαφορούμενη έννοια της «ελληνικότητας», δεν έχει κοινά σημεία με την ιδεολογικά φορτισμένη και αισθητικά επεξεργασμένη θεώρηση του ζητήματος από τη γενιά του '30. Στην πραγματικότητα η στάση του Καζαντζάκη θα είχε μείνει ανενεργή χωρίς την παρέμβαση τρίτων, χωρίς την επεξεργασία της από επιτηδευτούς ιδεολόγους. Η δική του προσέγγιση υπήρξε άκρως πρωτογενής και εμπειρική, πράγμα που εμπόδισε την αναγωγή της σε κυρίαρχο στοιχείο της εργοβιογραφίας του.

Θ. Ο Καζαντζάκης πρέπει είτε να κριθεί ως «φαινόμενο» του πολιτισμικού γίγνεσθαι, ως περίπτωση που ξεπερνά τη λογοτεχνία και καλύπτει το ευρύτερο πεδίο του πνευματικού βίου, ή να κριθεί ως «κείμενο», οπότε πρέπει να αναλυθεί συστηματικά εντός της δυναμικής των σημείων. Ως κείμενο δεν προσφέρεται ιδιαίτερα στην ανάλυση. Ως φαινόμενο εξακολουθεί να λειτουργεί καλύτερα. Αυτό που ενδιαφέρει πρωτίστως δεν είναι η ατομική καλαισθησία και οι ιδιαιτερότητές της έναντι του έργου του Καζαντζάκη αλλά οι περιστάσεις της πρόσληψης. Κάτι τέτοιο δεν συνιστά απλώς ένα φιλολογικό γεγονός αλλά μια καθολικότερη πρακτική που απορρέει από τη διαδρομή του λογοτεχνικού έργου στον επικοινωνιακό χώρο.

Ι. Σε ορισμένα σημεία η περίπτωση του Καζαντζάκη θυμίζει εκείνη του Παλαμά: μεγαλόπνοα έργα, μεγάλες συνθέσεις, φιλόδοξες συλλήψεις, που δεν προσελκύουν τον σημερινό αναγνώστη. Η ιδιόρρυθμη δημοτική, ο ανοίκειος ρυθμός, η υπερβολή του λόγου, η ασυνάφεια της συγγραφικής ρητορικής με την αναγνωστική αισθαντικότητα έχουν καταδικάσει τα έργα τους σε, προσωρινή ίσως, αδράνεια.

Για ορισμένους κριτικούς αλλά και για ορισμένους ώριμους πρώην φανατικούς αναγνώστες του Καζαντζάκη, η μεγάλη απήχηση του έργου του στους εφήβους της μεταπολεμικής και μετεμφυλιακής Ελλάδας υπήρξε έντονη και δραματική αλλά όχι μόνιμη. Με την έλευση της ωριμότητας ξεθώριασε η μαγεία και ξέφτισε ο μύθος. Η περίπτωση Καζαντζάκη θεωρήθηκε μια μορφή πολιτισμικής ιλαράς: την περνά κανείς μία φορά στη ζωή του και συνήθως σε μικρή ηλικία. Αλλά και αυτή η κατάσταση έχει πια αλλάξει. Οι σημερινοί έφηβοι, καλά εμβολιασμένοι από άλλες μορφές επικοινωνίας και τέχνης, ελάχιστα δοκιμάζονται από την καζαντζακική ιλαρά.

ΙΑ. Στα προηγούμενα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τη ραγδαία μεταβολή των αναγνωστικών συνηθειών. Οι νέες γενιές αναγνωστών

“Ο Καζαντζάκης ενόψει του 21^{ου} αιώνα”

δεν διαθέτουν ούτε το αισθητήριο, ούτε την υπομονή, ούτε τον χρόνο των παλαιών αναγνώστων. Έχουν εκπαιδευτεί κυρίως στην εικόνα και στον προφορικό λόγο. Ο χρόνος της ανάγνωσης έχει συρρικνωθεί δραματικά. Έτσι εξηγείται, έως ένα βαθμό, και η μεγάλη επιτυχία του εύκολου μαζικού μυθιστορήματος που ανταποκρίνεται καλύτερα στην τηλεοπτική ματιά του σημερινού αναγνώστη.

Θα ήταν όμως λάθος η σύγκριση με τον Παλαμά να περιλάβει το σύνολο του έργου του Καζαντζάκη. Η μεγάλη τους διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο Καζαντζάκης έγραψε μυθιστόρημα, και μάλιστα με επιτυχία, γεγονός που διαφοροποιεί σημαντικά την περίπτωση του από εκείνη του Παλαμά. Μπορεί να μη διαβάζεται ο μυθιστοριογράφος Καζαντζάκης τόσο όσο παλαιότερα, εξακολουθεί όμως να είναι δημοφιλής εντός των συνόρων και ο πιο γνωστός Έλληνας συγγραφέας εκτός.

Η άποψή μου είναι ότι τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη διαθέτουν ορισμένα γνωρίσματα τα οποία μπορεί να βοηθήσουν να υπερβεί το έργο του τους καταναγκασμούς που επιβάλλει η νέα εποχή, η αλλαγή της αναγνωστικής ματιάς και η εξαφάνιση εκείνης της Ελλάδας που προσέλκυε τους ξένους ως τόπος ενός εξωτικού πρωτογονισμού. Διακρίνω τρία από αυτά που θεωρώ ότι παρέχουν τα ασφαλέστερα εχέγγυα για την επιβίωση του έργου του στην εποχή της σαρωτικής παγκοσμιοποίησης:

α) Την ήδη εμπεδωμένη διεθνή του φήμη που ενισχύθηκε και από τη μεταφορά του μυθιστορηματικού λόγου σε άλλα μέσα (κυρίως στον κινηματογράφο).

β) Την ύπαρξη αρχέτυπων ηρώων οι οποίοι, όπως γνωρίζουμε και από άλλα λογοτεχνικά παραδείγματα, υπερβαίνουν το έργο δίνοντάς του μια καθολικότητα που από μόνο του δεν διαθέτει.

γ) Τη σύνδεση των αφηγηματικών ιδιωτισμών και της λογοτεχνικής τοπικότητας με οικουμενικά φαινόμενα, όπως ιδεολογία, πολιτική και, κατά κύριο λόγο, θρησκεία. Αυτό σημαίνει ότι το έργο του Καζαντζάκη μπορεί και στο μέλλον να τροφοδοτήσει μια μυθολογία που δεν θα αφήσει αδιάφορους τους αναγνώστες όσο και αν υπάρχει ασυνάφεια ή ασυμβατότητα μεταξύ πολιτισμικών παραδειγμάτων.

Τα γνωρίσματα αυτά κρατούν τον Καζαντζάκη στην επικαιρότητα. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι τον εντάσσουν σε έναν ανεπίσημο κλασικό κανόνα που ξεπερνά τα ελληνικά σύνορα. Από τη στιγμή που ένα έργο εισέλθει σε αυτόν τον κανόνα αποκτά το πιο ισχυρό όπλο έναντι της τροπής του καιρού: την αξιοπιστία της καλής του φήμης, το όνομα. Η προστασία δεν είναι απόλυτη ούτε διαρκής. Είναι όμως ό,τι καλύτερο μπορεί να έχει ένα έργο για να διεκδικήσει τη διάρκεια.

Τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη, σε αντίθεση με το μεγαλύτερο μέρος του υπόλοιπου έργου του, φαίνεται ότι μπορούν να αντεπεξέλθουν στην αλλαγή παραδείγματος ενόψει του 21^{ου} αιώνα ή τουλάχιστον να αντέξουν. Δεν θα απέκλεια μάλιστα την πιθανότητα να επανακάμψουν στο μέλλον, όταν (και αν) αυτή η συγκεκριμένη μορφή τοπικής λογοτεχνίας αναζητηθεί ως αντίδοτο στην κατατρεγμένη ιστορία της παγκοσμιοποίησης.

